
Н.Є. Яцук,
кандидат філософських наук,
доцент Івано-Франківського університету права
імені короля Данила Галицького

ДО ПИТАННЯ ФЕНОМЕНУ ПОНАД СТОЛІТНЬОГО “МАРКСОЦЕНТРИЗМУ”

“Я типовий вчений дослідник,.. більше того, я продукт комуністичної країни, і, хотів би я цього чи ні, був вихований на пропаганді атеїзму і звеличенні Леніна, хоч ніколи щиро не вірив у комуністичні ідеали. Релігію я ніколи не вивчав” [3, 5], – починає свою книгу Е.Р. Мулдашев. Мільйони людей, причому не лише зниклої в глибині історії радянської імперії, можуть сказати те саме.

“Ще недавно третя частина світу сповідувала марксизм. Навіть багато капіталістичних країн у тій чи іншій формі переймали деякі елементи цієї ідеології”, – відзначає Р.Вурмбранд [2, 3].

Справді, так чи інакше ХХ століття оберталось навколо імені К.Маркса. Одні доводили його правоту, інші шукали підстав для критики. Вступаючи у нове тисячоліття, покоління людей, вихованих на теорії марксизму, відчуло потребу з'ясувати феномен понад столітнього “марксоцентризму”.

Почався рух у зворотному напрямі: від звичних біографічних прикладів служіння справі організації і поширення комуністичного руху – до найінтимніших сакральних сторінок життя, – типовий шлях розвінчання міфічного нашарування над ідеями теорії.

Можна сміливо сказати, що ми, народжені в СРСР, виховані не стільки на ідеях К.Маркса, скільки на міфі про нього. Головна ідея, навколо якої у статусі гіпотетичного ядра наукової теорії були розташовані догмати марксизму, – це ідея комунізму: близького безкласового ідеального майбутнього суспільства. Але, щоб ідея оволоділа масами, теоретики марксизму доповнювали її особливими фактами з біографії самого К.Маркса, фактами, які мали б мати місце у житті великого революціонера, але, на жаль, не мали.

Рух у зворотному напрямі, так само, як і рух у первісному ідеологічно-міфічному, був рухом не у філософію К.Маркса, а навпаки, від неї. Хоч ким К.Маркс був, він розробив низку оригінальних ідей, а на відстані часу теоретика об'єктивно судити можна (і треба!) тільки по ідеях. Власне філософія іншої призми і не передбачає.

Саме тому сучасне розідеологізоване покоління з'ясовує феномен понад столітнього “марксоцентризму”, починаючи з простого: з чіткого формулювання суті вихідних ідей теорії марксизму і визначення їх відношення до реального світу людського буття. Найактуальніше завдання – з'ясувати, що являє собою марксизм у так званому чистому вигляді?

Академік Т.Ойзерман зауважує, що теорія Маркса “ще не вийшла зі стадії становлення” і має “не стільки систематизований, скільки ескізний характер”, при тому, що “окремі її положення виявилися помилковими” [1, 79]. Справа значною мірою полягає в тому, що не лише К.Маркс, а й його однодумці і послідовники “не давали чіткого визначення основним поняттям своєї філософії. Тому вона аж ніяк не є цілісною системою” [1, 79], а тому “систематизація їх ідей – завдання, яке не розв'язане до сьогодні” [1, 79].

Ця думка не потребує доказів, адже ми пам'ятаємо хрестоматійну тезу про те, що чіткого визначення поняття “суспільно-історична формація” К.Маркс не давав, а застосовував його принаймні у п'яти різних значеннях. Як наслідок, його вчення про п'ять суспільно-історичних формацій – зовсім не відтворення світової матриці історії (немає жодного суспільства, яке послідовно минуло б усі так звані формаційні етапи), а,

скоріше, ідеальна модель, європоцентрична теоретична рефлексія, цілком придатна для різноманітних досліджень: порівнянь, зіставлень, як точка відліку тощо. Так само, як не існує жодного “ідеального” геологічного пласту, який репрезентував би всі земні породи її структурної вертикалі, звідки К.Маркс запозичив саме поняття “формація”.

Зрештою К.Маркс усе своє життя шукав різні уточнення до формаційної теорії, а в останні роки вдавався не до п'ятиформаційної класифікації, а до трьохформаційної, згідно з якою вирізняв докласове, класове і безкласове суспільства. Незаідеологізоване, “чисте” філософське прочитання К.Маркса не має на меті кончу потребу з'ясування питання, чи існувало суспільство з послідовним розвитком п'яти історичних формацій. Цінною є сама по собі ідея такого історичного розвитку.

Багато інших ідей К.Маркса теж потребують саме філософського прочитання. Розглянемо ідею про робітничий клас як про гегемон революції та єдиний клас майбутнього безкласового комуністичного суспільства. У ті часи модно було казати, що К.Маркс припустився логічної помилки: у попередніх формаціях між опозиційними класами (рабами і рабовласниками, феодалами і кріпаками) відбувалася постійна боротьба, аж доки в наслідок її не виникав цілком новий, прогресивний на тому етапі суспільний клас: після рабовласницького суспільства – феодальне, після феодального – буржуазне. Як “старий” клас попереднього суспільства, робітничий клас мав зникнути у своїй боротьбі з буржуа, як це відбулося на попередніх етапах історії (тобто як зникли свого часу раби і кріпаки), адже логічно, що боротьба буржуа і пролетарів мала сприяти появі нового історичного класу – останнього, універсального, на рівні якого мала б завершитись вертикальна диференціація суспільства. Проте, знаючи, як “брутально” обходився К.Маркс із словами-поняттями, хапаючись за сенси, можемо припустити, що то була здогадка про робочий, працюючий клас – тобто про основний клас сучасної Європи, середній.

Інша Марксова ідея – непотрібність грошей у посткапіталістичному суспільстві. Чи не є вона інтуїтивним проектом карткового обігу у майбутньому інформаційному суспільстві? Із зростанням безготівкових розрахунків гроші справді стають непотрібними, їх могутність відходить в історію, подібно до того, як відійшли раніше такі фактори сили, як фізично-тілесна та кровно-аристократична.

Карткові гроші – не реальність, а символічна умовність, через яку виражається міра суспільної справедливості до окремих індивідів, виражена у суспільному ідеалі останньої досконалої формації як принцип “від кожного – за можливостями, кожному – по потребах”. Людина з грошовою картою мислить дещо інакше, ніж та, яка носить із собою “міх із грішми”. Вона не пройнята страхом ні за те, що її хтось пограбує, ні за те, що гроші закінчаться. Вона чітко знає своє місце у суспільній сфері – доступні їй послуги, товари тощо. Якщо через непередбачені фактори (хворобу, передчасний вихід із ладу технічних засобів тощо), “суспільної вдячності” (еквівалентом якої є сума на грошовій картці) за її працю не вистачає, то людина має можливість взяти у борг – кредит, але аж ніяк не випадає із зайнятого завдяки попереднім заслугам місця у суспільстві.

Чи є мислимим у контексті сучасного людського досвіду нашої, як відзначає Е.Р. Мулдашев, арійської раси [4; 5; 6], реальний механізм здійснення людської свободи і суспільної справедливості?

А ідея відчуження? Екзистенціалісти вбачають у ній своєрідний вимір екологічної проблеми. У ній можна побачити й еволюцію людської цивілізації як зміну форм відчуження між “своїми” і “чужими”.

На початках цивілізації буття людини зумовлювалося задоволенням простих, первісних біологічних потреб. Це здійснювалось незначним проникненням у світ природи (спосіб існування: привласнення). Звідси, у зміст суспільної свідомості вклалася основна мета людського буття: вижити і закріпитись на землі як окремий людський рід.

На цьому етапі відмінність соціального і природного була ще незначною, тому й не існувало суттєвої залежності соціального від природного, “свого” від “чужого”.

Закріпившись на землі як своїй, людина якісно змінюється і корегує розуміння своєї первісної, онтологічної, мети. Якщо раніше, під час міжродових війн, один рід вбивав людей іншого роду – “чужих” виключно з метою виживання, то, поступово, мотивуючись тією самою ідеєю “вижити”, метою людського роду стає використання людей іншого племені як засіб виробництва (тобто не вбити, а перетворити на робочу силу), отже, відбувається перехід від родового суспільства до рабовласницького. Збільшення людського ресурсу домінуючого племені спричинює потребу збільшення проникнення у світ природи (олюднення).

Але, щодалі проникаючи у світ природи, людина починає дедалі більше від неї залежати. Домінуючий рід без підкорення “чужих” (родів-засобів) уже не може підтримувати досягнутий рівень проникнення в природу. Ця реалія фіксується на рівні суспільної свідомості, стаючи не сакральним знанням, а істиною, відомою всім: і домінуючим (“своїм”), і підлеглим (“чужим”). Поступово у середовищі підлеглих починається рух за зміну свого статусу із засобу (об’єкта) на мету (суб’єкта) загального суспільного життя. Домінуючі змушені йти на компроміс, у наслідок якого колишні раби (інші, “чужі”) отримують мізерну власність. Суспільство перетворюється з рабовласницького на феодалське.

Рух підлеглого класу (за Марксом) за зміну свого суспільного статусу сприяє подальшому виборенню власних людських прав і черговому проникненню у природу (бо природа стає законною власністю не лише домінуючих, а й підлеглих), що, своєю чергою, створює ще більшу залежність людини від природи, призводить до олюднення останньої, і, як наслідок, до виникнення капіталістичного суспільства.

Отже, історичний процес – це не що інше, ніж цивілізаційне зближення “своїх” і “чужих” від первісної формули: “щоб свій жив, чужий мусить померти”, до їх ідеального співвідношення у формі: “свій і чужий – не взаємовиключні протилежності, а повноцінні іншості, які мають однакові права на життя”.

Як і більшості своїх ключових категорій, К.Маркс не дає визначення поняттю “відчуження”, використовуючи його апіорі. Однак він доходить висновку, що в капіталістичному суспільстві основними формами відчуження є приватна власність і капітал (гроші), а також робить психологічне пояснення феномену відчуження у капіталістичному суспільстві. Найбільш відчуженим класом є пролетаріат: щоб задовольнити свої біологічні потреби (виживання), він змушений продавати свою робочу силу, працюючи на засобах праці, які належать капіталістам. Відтак, процес і результат праці стають байдужими, чужими для пролетаря – праця як неодмінність, або капітал для виживання. Інтереси пролетаря (здобути капітал: капітал заради виживання, існування) та інтереси буржуа (примножити капітал: капітал заради капіталу) є протилежними.

Щоб подолати процес відчуження, який, на думку Маркса, в капіталістичному суспільстві стає основною проблемою, потрібно, щоб знаряддя праці, які належать буржуа, належали тому, хто на них працює (пролетаріату). Це можна зробити єдиним способом – тотальною ліквідацією приватної власності. Слідуючи такій логіці, Маркс мав дійти ідеї соціалістичної революції як способу розв’язання історично назрілого відчуження, і комунізму – як ідеального суспільства, в якому будуть подолані всі форми відчуження.

Знову ж таки, зрозуміло, що К.Маркс припустився щонайменше трьох логічних помилок: по-перше, не довів, що відчуження між пролетарями і буржуа справді основна проблема для капіталістичного суспільства; по-друге, не розглянув інших, крім соціалістичної революції, способів розв’язання “глобального” капіталістичного відчуження; по-третє, проігнорував приватну власність як засіб самореалізації людини як особи, а не як представника класу пролетаріату.

Подальша діяльність Маркса, зокрема і його співпраця з Енгельсом, є спробою створення теорії розбудови нового суспільства (комуністичного). Проте, як довела практика, феномен людського відчуження має місце лише в економічній, або споживацькій (вертикальній) площині, а не в духовній, або філософській, безкорисливій (горизонтальній) площині. Тому в останніх своїх працях Маркс-філософ доходить таких висновків.

Подолання відчуження (царство свободи) за своєю природою перебуває по той бік сфери матеріального виробництва, коли припиняється робота, продиктована неодмінністю (робота, яка здійснюється для підтримання біологічного життя людини). Тому комунізм як ідеальна реальність є потойбічним (трансцендентним) щодо “поцейбічного” світу як суспільства економічних, правових, політичних та інших відносин. Відтак комунізм перетворюється з науки на утопію – красиву мрію людства, яка об’єднує людей у боротьбі за поліпшення своїх матеріальних умов і збільшення соціальних свобод. Таке вихідне розуміння філософії Маркса на Заході сприяло значним зрушенням і реальним успіхам у суспільному житті.

Як відомо, у СРСР К.Маркс прочитувався крізь призму, окреслену спочатку Плехановим, а потім Леніним. Найгіршим наслідком цього стало, по-перше, висмикування окремих положень марксизму й ігнорування інших без пошуку зв’язку між ними, а, по-друге, запозичена від Маркса логіка довільного вживання понять, висновків тощо, утверджена на тій підставі, що Ленін вирішив, що “вчення К.Маркса всесильне, а тому і вірне”. Саме через це у ленінському варіанті марксизму догматично прижились цілком різні ідеї про диктатуру пролетаріату і про те, що “з точки зору основних ідей марксизму інтереси людства є вищими за інтереси пролетаріату, як і будь-якого класу”. Ці сакралізовані протилежності розкривали простір для найнеобмежніших маніпуляцій, зокрема, наполягання на ідеї революції та розвитку ідеї перманентної революції.

Прочитуючи К.Маркса на відстані часу можна сказати, що творив він, на нашу думку, доволі механічно, навіть непослідовно, наче граючись, стрибаючи по вершинах айсберга. Проте, можна побачити і позитивні боки його творчості. В історії людського духу людські уявлення про власну природу змінювалися не раз. Ці зміни кардинально змінювали питання її життєвого сенсу й іменувались переворотами чи поворотами, до одного з яких причетний і К.Маркс (на нашу думку, завдяки своїй ідеї про природу як неорганічне тіло людини).

К.Маркс, який духовно виріс із німецької класичної філософії, “підправив” Фейєрбахові пояснення людини як природної істоти. Людина в Маркса не лише природна істота, а й людська природна істота, особливість якої полягає у внутрішньо закладеному прагненні безкінечно перетворювати природу. Відтак природа щодо людини постає як її “неорганічне тіло”, як основа для забезпечення людської життєдіяльності і вираження людської внутрішньої сутнісної природи.

Рослини, тварини, каміння, повітря, світло тощо – усе це є частками людської свідомості. Крім них у світі не існує нічого, тому світ є матеріальним (не має свого позаприродного суб’єкта), але, водночас, постійно пронизується свідомістю, тобто постає як процес його олюднення. Таким чином матеріальність світу стає гуманістичною (від homo – людина).

Гуманізм є цілком новою, вперше розробленою К.Марксом, характеристикою матеріалізму. Саме ця ознака допомогла мислителю вилучити людину з її попередніх матеріалістичних інтерпретацій як частки природного світу: людина – це частка природи, але особлива, суть якої полягає в активній перетворювальній діяльності щодо решти природи.

Ця активна перетворювальна діяльність є способом існування людини, підставою її соціального (специфічно іншого, ніж природне) буття і визначається поняттям “практика”.

Відтак, матеріальність і практика стають двома визначальними, субстанційними характеристиками людського буття. Яке з них первинне, а яке – вторинне докладно в Маркса не визначено. У радянському варіанті розв'язання цієї дилеми “підганялось” під “чистий” матеріалізм.

На Заході тривалий час обидва поняття сприймалися апріорі без постановки питання про пріоритетність між ними, а порушення цього питання підвело під філософію раннього К.Маркса цілком нове поняття монодуалізму, найвизначніша риса якого, ще раз наголосимо, полягає в тому, що не лише людина є часткою природи, а й природа – часткою людини. Відтак зв'язок людини і природи постає як взаємопроникливість.

Спосіб цієї взаємопроникливості – людська практика, а результат – людське суспільство. Первісна, дика природа без людини втрачає можливість свого визначення як присутності у світі (своєї буттєвості, у найширшому розумінні), разом із людиною вона олюднюється, набуває свого нового, додаткового значення. Так, взаємопроникнення розкриває внутрішню природу людини і додаткові можливості природи (натуралізація людини – олюднення природи).

Ігноруючи дефініцію своїх ключових понять, К.Маркс (як творець) не був послідовним у цьому процесі і лишив нащадкам безпрецедентне визначення поняття “практика”, згідно з яким остання є такою діяльністю людини, в якій ще на її початку вже існує матеріальний результат в уяві людини, тобто ідеально (як мета). У процесі трудової практичної діяльності людина не лише змінює форму речовини природи (засіб досягнення мети), а й сама змінюється, і, змінившись, по-новому підходить до постановки наступної мети і способів її досягнення. Таким чином, людина стає не лише суб'єктом, а суб'єктом-засобом, інакше кажучи, практика олюднює засоби досягнення мети.

Монодуалістичний (практичний) матеріалізм Маркса як філософська теорія – це установка на те, що в процесі практики відбувається органічний синтез ідеального (свідомої мети) і матеріального (природи як “неорганічного тіла людини”), який і визначає зміст подальшої людської мети.

Звідси й впливав основний закон філософії Маркса: “не свідомість людей визначає їх суспільне буття, а, навпаки, суспільне буття визначає їх свідомість”. Цей закон зазнав різних інтерпретацій, зокрема, по-різному витлумачували поняття “суспільне буття”, тоді як у Маркса на будь-якому зрізі історії воно завжди означало синтез матеріального й ідеального, а точніше – практику.

За допомогою таких понять, як практика і природа як неорганічне тіло людини К.Маркс розробляє проблему середовища буття людини. Він пояснює екологічні біди надмірним розвитком продуктивних сил. Звичайно, К.Маркс у XIX ст., коли продуктивні сили “вирішували” долю комуністичного майбутнього, ще не шукав масштабів і шляхів виходу з екологічної проблеми, але саме порушення даного питання заслуговує на увагу. Академік Т.Ойзерман у зв'язку з цим зауважує, що сучасний екологічний світогляд, попри непопулярність ідеї матеріалістичного розуміння історії, “постає своєрідною конкретизацією даної ідеї” [1, 81]. Існуючи у трьохвимірному матеріальному світі, людство знає, що приречене залежати від матеріального чинника, тому у своєму світогляді (меті) не відмовляється від нього, не ігнорує його, шукаючи таких форм взаємодії продуктивних сил і природи, як первісного буття світу, які якісно полегшували б проникнення людини у природу, економили її час для творчого саморозвитку, проте не завдавали б шкоди і зберігали чистоту довкілля. Сучасність сутнісно змінює саме поняття матеріальності. Матеріальність – це не відчужена матерія, а особливий простір, який охоплює потрібні для людського існування “чисті” стихії, гостру потребу щодо чистоти яких людство вже відчуває (наприклад, води, повітря, земної поверхні тощо).

Загалом, постає велика кількість філософських питань онтологічного характеру навколо понад столітнього феномену “марксоцентризму”. К.Маркс своїм життям і своєю філософією наче надав філософії нового поштовху, виступивши могутньою пружинкою-

суперечністю, відбрунькованою з історії нашого трьохвимірною матеріального світу підставою її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ань Цинянь*. Академик Ойзерман: новые размышления о марксистской философии // Вопросы философии. – 2004. – № 5.
2. *Вурмбранд Р.* Другое лицо Маркса. – М., 1991.
3. *Мулдашев Е.Р.* От кого мы произошли. Встреча с мастером. – М., СПб., 2003.
4. *Мулдашев Е.Р.* От кого мы произошли. Что сказали тибетские ламы. – М., СПб., 2003.
5. *Мулдашев Е.Р.* От кого мы произошли. Мир сложнее, чем мы думаем. – М., СПб., 2003.
6. *Ойзерман Т.И.* Догматизация марксизма и внутренне присущий марксизму догматизм // Вопросы философии. – 2003. – № 2.
7. *Ойзерман Т.И.* Марксизм и немарксистская философия XX века // Философские науки. – 1991. – № 7.
8. *Пателис Д.С.* Логика “Капитала”: “Снятие” марксизма в логике истории: Об актуальности марксизма и его методологии. // Вестник МГУ: Философия.– 2004. – № 4.
9. *Шпак В.* Соціальна і національна зумовленість марксистської концепції // Філософська думка. – 2003. – № 3.